

Світлана БАДЕР,

orcid.org/0000-0002-9225-423X

доктор педагогічних наук, професор,

завідувачка кафедри дошкільної та початкової освіти

Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

(Полтава, Україна) svetmira23@meta.ua

Віталій КУРИЛО,

orcid.org/0000-0003-2471-3358

доктор педагогічних наук, професор,

перший проректор

Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

(Полтава, Україна) donluga@gmail.com

Марія ПОЧИНКОВА,

orcid.org/0000-0002-1383-7470

доктор педагогічних наук,

професор кафедри філологічних дисциплін

Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

(Полтава, Україна) pochinkovam@gmail.com

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ¹

Стаття присвячена проблемі формування критичного мислення особистості та чинникам, що детермінують означений процес. Актуальність означеної проблеми зумовлена повномасштабним вторгненням країни-агресора на територію незалежної України, паралельним веденням інформаційної війни ворогом. За таких умов сформоване критичне мислення громадян стане запорукою їхньої безпеки, як під час війни, так і у процесі відновлення країни.

Автори розглядають сутність категорії «чинник» крізь умови, рушійні сили та фактори становлення того чи того процесу. На основі аналізу наукової психолого-педагогічної літератури вони виокремлюють такі групи чинників: нейрофізіологічні, психолого-педагогічні, соціальні.

До першої категорії чинників – нейрофізіологічних – автори зараховують: вплив фізіологічного стану на прийняття рішень; вікові й індивідуальні особливості людини; прагнення особистості покращити співпрацю з іншими; роль винагороди; вплив обличчя, що демонструє негативні емоції на сприйняття інформації.

Психолого-педагогічними чинниками формування критичного мислення визначено: упровадження технології розвитку критичного мислення; володіння засобами роботи з інформацією; урахування індивідуальних та вікових особливостей здобувачів освіти; гармонізація емоційного й інтелектуального факторів навчання; стиль навчання; використання в освітньому процесі того чи того методологічного підходу до формування критичного мислення особистості, наявність спеціального освітнього середовища (інноваційне освітнє середовище), готовність педагогів до проведення формування критичного мислення особистості.

До соціальних чинників формування критичного мислення особистості автори відносять: оточуюче середовище (родина, референтні особистості, заклади освіти, інші соціальні інститути, роботи, дозвілля) та ціннісні орієнтації людини.

Ключові слова: критичне мислення, чинники, формування критичного мислення особистості, нейрофізіологічні чинники, психолого-педагогічні чинники, соціальні чинники.

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/002

Svitlana BADER,

orcid.org/0000-0002-9225-423X

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
 Head of the Department of Preschool and Primary Education
 Luhansk Taras Shevchenko National University
 (Poltava, Ukraine) svetmira23@meta.ua

Vitalii KURYLO,

orcid.org/0000-0003-2471-3358

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
 First Vice-Rector
 Luhansk Taras Shevchenko National University
 (Poltava, Ukraine) donluga@gmail.com

Mariia POCHYNKOVA,

orcid.org/0000-0002-1383-7470

Doctor of Pedagogical Sciences,
 Professor at the Department of Philological Disciplines
 Luhansk Taras Shevchenko National University
 (Poltava, Ukraine) pochinkovam@gmail.com

THE FACTORS OF THE FORMATION CRITICAL THINKING OF PERSONALITY

The article is devoted to the problem of the formation of critical thinking of an individual and the factors that determine the specified process. The relevance of the mentioned problem is due to the full-scale invasion of the aggressor country on the territory of independent Ukraine, parallel conduct of information warfare by the enemy. Under such conditions, the formed critical thinking of citizens will be a guarantee of their security both during the war and in the process of rebuilding the country.

The authors consider the essence of the category "factor" through the conditions, driving forces and factors of the formation of this or that process. Based on the analysis of scientific psychological and pedagogical literature, the authors single out the following groups of factors: neurophysiological, psychological and pedagogical, and social.

The authors include in the first category of factors – neurophysiological – the influence of the physiological state on decision-making, age and individual characteristics of a person, the desire of an individual to improve cooperation with others, the role of rewards, the influence of a face showing negative emotions on the perception of information.

Psychological-pedagogical factors for the formation of critical thinking are defined as: introduction of technology for the development of critical thinking; possession of means of working with information; taking into account the individual and age characteristics of education seekers; harmonization of emotional and intellectual factors of learning; learning style; the use in the educational process of this or that methodological approach to the formation of critical thinking of an individual, the presence of a special educational environment (innovative educational environment), the readiness of teachers to carry out the formation of critical thinking of an individual.

The authors refer to the social factors of the formation of critical thinking of an individual: the surrounding environment (family, reference personalities, educational institutions, other social institutions, work, leisure time) and value orientations of a person.

Key words: *critical thinking, factors, formation of critical thinking of an individual, neurophysiological factors, psychological and pedagogical factors, social factors.*

Постановка проблеми. Побудова й розвиток демократичного суспільства вимагає від громадян свідомої участі в цьому процесі, здатності до самостійної об'єктивної й критичної оцінки дійсності, а це потребує сформованого критичного мислення особистості. «Розвиток критичного мислення стає найактуальнішим за часів інтенсивних соціальних змін, коли неможливо діяти без постійного пристосування до нових політичних, економічних або інших обставин, без ефективного вирішення проблем, значна частина яких не передбачувана» (Пометун, 2006, с. 7). Саме в таких умовах зараз

перебуває наша держава, і якщо раніше ми стояли на складному шляху розбудови демократичного суспільства, то зараз це катастрофічно ускладнилось через повномасштабну війну з РФ (як на фронті, так і в інформаційному медіапросторі), де Україна вкотре виборює свою суверенність. Через це фокус уваги багатьох вітчизняних учених зосереджений на проблемі формування критичного мислення особистості, дослідженні чинників означеного процесу для моделювання ефективної системи та умов розвитку такого типу мислення у громадян.

Аналіз досліджень. Проблемі розвитку критичного мислення (КМ) особистості присвячено значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних дослідників (Т. Бартел, І. Бех, Дж. Браус, Т. Ворпай, Д. Вуд, Д. Дьюї, Л. Елдер, В. Кремень, А. Кроуфорд, М. Ліпман, Д. Макінстер, С. Метьюз, Р. Пол, О. Пометун, К. Поппер, В. Самнер, Л. Спесер, Дж. Стіл, С. Терно, О. Тягло, П. Фачіоне, А. Фішер, Д. Халперн, У. Х'юїт, Дж. Чеффі та ін.), у яких розкриваються різні аспекти цього питання: визначення структурно-змістових особливостей дефініції та якостей критично мислячої особистості; створення і впровадження відповідної педагогічної технології; різні аспекти виникнення й розвитку концепції КМ тощо. Така увага до розвитку КМ свідчить про актуальність та багатоаспектність проблеми. Однак, на сьогодні визначенню чинників формування критичного мислення особистості присвячено лише поодинокі праці науковців.

Мета статті – визначити й схарактеризувати чинники формування КМ особистості.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж перейти, власне до чинників формування КМ особистості, розкриємо сутність поняття «чинник». В академічному тлумачному словнику дефініція «чинник» розкривається як «умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор (Словник укр. мови, 1980, с. 326). Отже, в нашому дослідженні ми будемо розглядати умови, рушійні сили процесу формування КМ особистості.

Звернення до наукового дискурсу засвідчило, що проблема чинників формування КМ висвітлена фрагментарно й експліцитно розглядається лише в студіях: К. Мередіт, Ч. Темпл, Д. Стіл («Технології розвитку критичного мислення для читання й письма»), С. Терна та Х. Тамбовської, які присвячені розвитку критичного мислення учнів ЗЗСО, а також дослідниці психології КМ Д. Халперн, яка вивчає психологічні особливості такого типу мислення особистості.

Зупинимось на них більш детально. Головним чинником формування КМ у процесі навчання (А. Кроуфорд, Д. Макінстер, К. Мередіт, С. Метьюз, В. Саул, Д. Стіл, Ч. Темпл) є упровадження відповідної технології. На нашу думку, ця технологія перегукується з чинниками, що виокремив С. Терно: цілі навчання – створення проблемних ситуацій; засіб навчання, тобто правила здійснення критичних розмірковувань; зміст навчання, який представлений системою проблемних задач; метод навчання, який передбачає створення для учнів ситуації вибору (проблемні методи

навчання); форма навчання, яка забезпечує діалог у процесі розв'язання проблемних задач; метод контролю, який передбачає письмові завдання для учнів та наступну групову та індивідуальну рефлексію: аналіз і критику, самоаналіз та самокритику; стиль навчання, який надає учню право на помилку та моделює ситуації виправлення помилок (Терно, 2012).

Дослідник також зазначає, що процес розвитку КМ – це сукупність чинників, спільна дія яких забезпечує повноцінне та якісне протікання цього процесу. С. Терно зазначає, що наявність одного або кількох з них може породити процес критичного розмірковування, але не забезпечити його доцільність, ефективність та результативність (Терно, 2017, с. 207–208).

Цілі навчання пробуджують внутрішню мотивацію людини, створюючи проблемну ситуацію. Вони повинні ставитись так, щоб вони ставали власними цілями студентів, спонукали до КМ, а це можливо через цілі-проблеми, які утворюють проблемну ситуацію (Терно, 2017, с. 208).

Постановка цілей навчання має відбуватися за допомогою проблемних ситуацій і завдань, при цьому важливо, щоб це не перетворилось для педагога на самоціль. Адже вже загальновідомим є постулат про те, що мислення починається там, де є протиріччя.

У процесі формування КМ засобами навчання є правила здійснення критичних розмірковувань. Процес мислення людини дуже складний, спираючись на багаторічні дослідження Д. Канемана (Kahneman, 2011), можна стверджувати, що наше мислення частіше обирає більш «простий» шлях, що призводить до появи когнітивних помилок і викривлень, які нам усім притаманні. Тож з метою максимального уникнення таких помилок і навчання правильного, логічного розмірковування необхідно навчити людину таким правилам.

Повністю розділяємо позицію С. Терна про те, що проблемні задачі слугують основним інструментом для розвитку КМ, оскільки містять суперечність, яку слід розумно розв'язати, створюються утруднення для початку критичного розмірковування (Терно, 2017, с. 210).

Форма навчання в процесі розвитку КМ повинна бути зорієнтована на діалог і забезпечувати його використання у процесі розв'язування ситуацій вибору, що привертає нашу увагу до діалогічного підходу. Технологія розвитку КМ передбачає використання переважно групових форм і методів роботи.

Метод контролю, за словами С. Терна, передбачає письмові завдання та наступну групову та індивідуальну рефлексію.

Ще одним важливим чинником є *стиль навчання*, який надає учневі право на помилку, моделює ситуації виправлення помилок (Терно, 2012, с. 187). Саме така ситуація сприяє активному розвитку КМ, «оскільки КМ є самостійним та таким, що самовдосконалюється, то й помилка стає природною частиною процесу навчання. Помилка є супутником будь-якої самостійної діяльності, але важливо навчитися її помічати та виправляти» (Терно, 2012, с. 187).

Своєю чергою, Д. Халперн виокремлює наступні чинники розвитку КМ: упорядкування інформації; створення ключів для пошуку інформації в пам'яті; повторне вивчення; урахування побічних чинників; попередні знання; стереотипи; перетворення; використання ключів для полегшення пригадування (Halpern, 1996).

Щодо урахування побічних чинників, нашу увагу привертають ті, які заважають прояву критичного мислення, визначені С. Романовою та О. Денисевич: стереотипність мислення, що виникає під натиском авторитетів; догматизм – догматичне мислення орієнтоване на твердість позицій, однозначність, відсутність альтернатив; конформізм – неможливість протидіяти думкам інших; нерішучість, що заважає продукуванню нових ідей після критичного осмислення інформації; низька освіченість (Романова, Денисевич, 2009).

Окремим чинником, що заважає критично мислити, ми виокремлюємо завищену самооцінку, що розглядаємо як протизвагу нерішучості.

Х. Тамбовська, досліджуючи розвиток критичного мислення як засіб формування інтелектуальної культури учнів під час вивчення математично-природничих дисциплін, виокремлює наступні чинники розвитку критичного мислення: врахування індивідуальних та вікових особливостей учнів у способах організації їх діяльності на уроках; гармонізація емоційного й інтелектуального факторів навчання при вивченні математично-природничих ідей; проблематизація змісту навчального матеріалу; забезпечення взаємозв'язку урочної та позаурочної роботи з предметів початкової ланки.

Розділяємо позиції дослідниці, але вважаємо цей перелік не повним, варто зауважити, що гармонізація емоційного й інтелектуального факторів навчання має відбуватися під час усього освітнього процесу, адже така гармонізація є одним із важливих чинників формування КМ.

Що ж стосується забезпечення взаємозв'язку різних видів робіт і предметів, то вважаємо, що процес формування КМ в закладах освіти повинен мати наскрізний характер і відбуватись під час усіх дисциплін, видів і типів робіт. Адже здій-

снення цього процесу виключно під час викладання певного освітнього компоненту не принесе бажаних позитивних результатів.

Отже, аналіз представлених робіт та вже виокремлених ученими чинників формування КМ особистості дозволяють говорити про дві великі групи чинників, а саме: нейрофізіологічні та психолого-педагогічні. Пояснимо нашу позицію.

Виокремлення *нейрофізіологічних чинників* зумовлено специфікою процесу КМ, адже, перш за все, це процес мислення й робота нервової системи людини. Саме нейробіологія займається «розкриттям біологічних механізмів, за допомогою яких нервова система опосередкує поведінку» (Neuroscience, 2021). До таких чинників варто віднести реакцію мозку на різні подразники й умови:

– *вплив фізіологічного стану на прийняття рішень*. Так, Д. Канеман зазначає, що голодні й ситі люди приймають рішення різної якості: «Для людини, що ухвалює рішення, складність і витонченість гедонічного досвіду ускладнює прогнозування реальних відчуттів, спричинених певним результатом. Чимало відвідувачів ресторану, які зробили замовлення, відчуваючи страшенний голод, визнають серйозну помилку, коли їм приносять п'яту страву» (Kahneman, 2011). Однак, це впливає не тільки на вибір блюд у ресторані, але й на винесення вироку суддею тощо. Очевидно, критичність/некритичність мислення також цілком залежить від фізіологічного стану особистості. Так, мислити максимально критично особистість здатна в стані, коли більшість фізіологічних процесів є задоволеними;

– *вікові й індивідуальні особливості людини* – процес формування КМ залежить від типу нервової системи, відповідно, темпераменту, домінуючих рис характеру людини, наявних здібностей тощо (біологічно обумовлена підструктура особистості). Також, варто зазначити, що вік людини та життєвий досвід також впливають на швидкість процесу формування КМ. Саме тому, ми вважаємо, що розвивати критичність мислення необхідно вже з дошкільного дитинства;

– *прагнення особистості покращити співпрацю з іншими*. Людям притаманне прагнення несвідомо покращити співпрацю, але для цього необхідно уникати виникнення так званих «зайців», тобто тих, хто отримує вигоду від чесної поведінки інших (Фріт, 2019, с. 251), якщо уникати їх не вдається, то з ними треба проводити пропедевтичну роботу, а далі включати в роботу в межах технології формування КМ;

– *роль винагороди*. У процесі навчання значну роль відіграє не тільки мотивація, яку ми розгля-

дали в структурі особистості, але й винагорода в освітньому процесі. Так, спираючись на нейропсихологічні експерименти, К. Фріт стверджує, що «найімовірніше, ми (люди) робитимемо якусь дію, за якою передбачається щось приємне. Ми з меншою ймовірністю виконуватимемо будь-яку дію, якщо за нею буде щось неприємне. За допомогою такого механізму ми відкриваємо, які наші дії впливають на майбутнє» (Фріт, 2019, с. 123). Робимо висновок про те, що необхідними є вивчення потреб і розробка системи заохочень і покарань.

До *психолого-педагогічної групи* чинників формування КМ особистості віднесемо ті, що визначають, перш за все, організацію освітнього процесу, адже в попередніх розвідках ми неодноразово зазначали, що формування критичного мислення не можливе поза межами освітнього процесу, воно вимагає цілеспрямованого навчання критичному розмірковуванню, навіть, якщо цей процес здійснюється у межах неформальної освіти. Зрозуміло, що будь-який педагогічний процес ґрунтується на психологічних засадах, тому в цій групі враховуємо обидві складові. До цих чинників (що є вже досліджені науковцями) належать: *упровадження технології розвитку критичного мислення; володіння засобами роботи з інформацією; урахування побічних чинників; урахування індивідуальних та вікових особливостей здобувачів освіти; гармонізація емоційного й інтелектуального факторів навчання; стиль навчання.*

Однак, представлений перелік, на нашу думку, є далеко не повним. До нього варто додати такі чинники:

– *використання в освітньому процесі того чи того методологічного підходу до формування критичного мислення особистості*, адже від провідної парадигми освіти та сукупності підходів залежатимуть форми та методи навчання, модель спілкування між суб'єктами освітнього процесу, рефлексія та зворотній зв'язок тощо;

– *наявність спеціального освітнього середовища*, у якому опиняється суб'єкт освіти та вплив якого відчуває. Так, С. Терно зазначає: «Проведений аналіз показав, що найбільш сприятливі умови для розвитку КМ створюються в вільному навчальному середовищі» (Терно, 2012, с. 25).

На нашу думку, формування КМ особистості може успішно відбуватись у інноваційному освітньому середовищі, яке ми розглядаємо як сукупність компонентів, що у цілісній взаємодії створюють належні умови для особистісного / професійного розвитку та становлення відповідних компетентностей, у тому числі й професійної, із застосуванням технології розвитку критичного мислення.

При цьому таке середовище має стимулювати внутрішню мотивацію, і здобувачі освіти можуть здійснювати власну пізнавальну діяльність.

Структура такого середовища містить методологічний, програмно-цільовий, технологічний, ціннісно-мотиваційний, комунікативно-діяльнісний, суб'єкт-суб'єктний та матеріальний компоненти. Ми не будемо докладно занурюватись у цю проблематику, адже вона доволі повно розкрита в нашому дослідженні на прикладі інноваційно-освітнього середовища в системі формування КМ майбутніх учителів початкової школи (Починкова, 2019).

– *готовність педагогів до проведення формування КМ особистості*. Це питання є доволі болючим, адже впровадження технології розвитку критичного мислення до цього часу було переважно аматорським. Учителі запроваджували цю технологію чи її окремі елементи, переважно групові і парні, як складові чи елементи інтерактивного навчання.

Законодавчо в системі освіти України КМ закріпилось лише з появою такої наскрізної навички в Концепції Нової української школи. В аналітичному звіті зазначено, що спроможними розвивати КМ відчують себе 53,3% учителів, при цьому укладачі звіту акцентують увагу на невідповідності відповідей вчителів щодо формування КМ школярів: «Так, свою місію 85,5% вчителів вбачають у формування КМ, тоді як упевнені у власні спроможності формувати КМ лише 53,3%» (Дослідження, 2020, с. 15).

При цьому 85,2% педагогів використовують чи готові використовувати з методів розвитку КМ роботу в парах, 84,5% – мозковий штурм, 83,7% – мікрофон. Однак, зрозуміло, що використання окремих методів ще не є цілеспрямованим процесом формування критичного мислення. На це вказує й С. Терно: «Прочитавши деякі публікації в методичній пресі, можна дійти такого висновку: якщо ви намалюєте «кульки», «кластери» або використовуєте якісь інші екзотичні прийоми із не менш екзотичними назвами, відповідно ви займаєтесь розвитком критичного мислення. Я хотів би застерегти слухачів від такого поверхового погляду на проблему та зазначити, що навчання критичного мислення – це не яскраві форми роботи, що їх можна застосувати на уроці, а перелусім розв'язування проблем» (Терно, 2012).

Таким чином, технологія впроваджується лише шостий рік, однак перед нами постає проблема формування КМ інших громадян України: здобувачів фахової передвищої і вищої освіти; тих, хто вже займається власною професійною діяльністю; власне, учительсько-викладацького складу,

а також є необхідність формувати певні риси КМ у дошкільників, що вимагає підготовленості вихователів закладів дошкільної освіти. Тож на цю проблему треба дивитись ширше й шукати шляхи формування КМ для всіх верств населення, розробляти спеціальні курси для тренерів і викладачів КМ.

Загальновідомо, що людина соціальна істота, і є частиною соціальної системи. Так, С. Максименко, досліджуючи теорію специфічних рушіїв розвитку Г. Костюка, зазначає: «Особистість стосовно суспільства – «підсистема», але разом з тим вона сама є складною системою, цілісною системою систем, внутрішньо пов'язаних між собою, ієрархізованих» (Максименко, с. 15).

Тому, ми не можемо обійти увагою групу *соціальних чинників*, що також впливають на процес формування КМ особистості. До таких відносимо: соціальне середовище та ціннісні орієнтації людини.

Очевидно, що *соціальне середовище*, що має безпосередній вплив на особистість. Перш за все, мислення відіграє провідну роль у пізнанні світу й уявлень про середовище. Зрозуміло, що й КМ відіграє роль у цьому процесі, однак, наявний і вплив середовища на необхідність застосування саме КМ.

Так, Г. Ущатовська, досліджуючи концепцію КМ, наводить позицію К. Поппера, засновника критичного раціоналізму й одного з фундаторів концепції КМ, відповідно до якої, «буд-який живий організм діє як той, що вирішує проблеми, враховуючи вплив навколишнього середовища, що впливає на підтвердження чи заперечення гіпотез, котрі розглядаються цим живим організмом. Як наслідок, не лише живий організм, але й знання, яким він володіє та зберігає, також має схильність до природної адаптації у навколишньому середовищі. Якщо перед організмом постає проблема – вона природно породжує спроби її вирішення за допомогою генерації та висунення пробних теорій. Пробні теорії піддаються критичній перевірці з метою усунення помилок» (Ущатовська, 2013, с. 72).

Тож, розуміємо, що необхідність застосовувати КМ чи інший тип мислення виникає в людину залежно від оточуючого середовища. Найбільш сприятливим для формування КМ є мінливість, швидкоплинність, нестабільність оточуючого середовища, що вимагає вирішення нестандартних ситуацій, пошуку неординарних рішень тощо.

Серед психологічних досліджень зустрічаємо позицію, що різні види мислення: абстрактне, теоретичне, гіпотетико-дедуктивне – не пов'язані з ситуативно-конкретними умовами зовнішнього середовища (Скрипченко, 2001, с. 211). Така позиція не вступає у протиріччя з представленими поглядами,

а лише дозволяє зрозуміти, що різні типи мислення можуть застосовуватись і поза ситуативно-конкретних умов зовнішнього середовища, що знову привертає нашу увагу до створення інноваційного освітнього середовища у закладах освіти.

Під впливом зовнішнього середовища також формується значна кількість психологічних якостей у структурі особистості, що, у свою чергу, позначається на процесі формування КМ і на критичному розмірковуванні людини.

Також під впливом соціального оточення формуються ціннісні орієнтації людини, які ми також вважаємо чинниками формування критичності мислення. На це вказує К. Фріт: «ми відчуваємо перепад цінностей в мозку», «наближатимемося до речей із високою цінністю й віддалятимемося від речей із малою» (Фріт, 2019, с. 130). Тобто людина здатна критично оцінювати, у першу чергу, те, що не підпадає під систему її цінностей. До прикладу, якщо особистість не зацікавлена здоровим способом життя, не орієнтовна на нього, то будь-які факти, навіть науково обґрунтовані, спочатку будуть заперечуватись. Те, що не є цінним автоматично викреслюється. Це є вагомою «зброєю» в інформаційній війні РФ проти України, адже чимало росіян заперечують війну та вбивство мирних громадян, вважаючи дії держави агресора вірними. Тобто у них вже сформовані певні ціннісні орієнтації та установки, і вони намагаються критично осмислювати ті факти, які протирічать постулату про «могутню державу». Тож, критичність мислення напряму залежить від вже існуючих цінностей, а це означає, що КМ та ціннісні орієнтації мають формуватись паралельно.

Наприкінці наголосимо, що групи чинників формування КМ особистості визначені доволі умовно й визначити чіткі межі кожної групи доволі важко, адже всі чинники є взаємопов'язаними й взаємозумовленими.

Висновки. Резюмуючи матеріал викладений вище, зробимо декілька висновків узагальнюючого змісту. Перш за все, критичність мислення залежить від внутрішніх та зовнішніх чинників, що важливо враховувати в освітньому процесі. До внутрішніх чинників відносимо групу нейрофізіологічних чинників, а саме: вплив фізіологічного стану на прийняття рішень; вікові й індивідуальні особливості людини; прагнення особистості покращити співпрацю з іншими; роль винагороди. Зовнішніми чинниками вважаємо психолого-педагогічні та соціальні. До першої групи відносимо: упровадження технології розвитку критичного мислення; володіння засобами роботи з інформацією; урахування індивідуаль-

них та вікових особливостей здобувачів освіти; гармонізація емоційного й інтелектуального факторів навчання; стиль навчання; використання в освітньому процесі того чи того методологічного підходу до формування критичного мислення особистості, наявність спеціального освітнього середовища (інноваційне освітнє середовище), готовність педагогів до проведення формування

критичного мислення особистості. Соціальними чинниками вважаємо: оточуюче середовище (родина, референтні особистості, заклади освіти, інші соціальні інститути, роботи, дозвілля) та ціннісні орієнтації людини.

Перспективи подальших розвідок убачаємо у дослідженні психолого-педагогічних механізмів формування КМ громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко та ін. К. : Просвіта, 2001. 416 с.
2. Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи : Аналітичний звіт. 2020 р. URL : https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/13.-Teachers_Report_2020.pdf
3. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідей, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
4. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Розвиток і формування особистості. Педагогіка у запитаннях і відповідях. К. : Знання, 2006. 312 с.
5. Максименко С. Д. Теорія специфічних рушіїв розвитку Г. С. Костюка. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 27. С. 7–19.
6. Починкова М. М. Інноваційно-освітнє середовище в системі формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи. *Науковий вісник Донбасу*. 2019. № 1–2 (39–40). URL : [http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2019/N1-2\(39-40\)/pmmups.pdf](http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2019/N1-2(39-40)/pmmups.pdf)
7. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. №1341. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-p>
8. Романова С. М., Денисевич О. Розвиток критичного мислення особистості як проблема сучасної освіти. *Вісник національного авіаційного університету*. Серія: Педагогіка, Психологія. 2009. № 2. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/2124>.
9. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 11: Х-Ь / ред. тому : С. І. Головащук. 1980. 699 с.
10. Тамбовська Х. В. Розвиток критичного мислення як засіб формування інтелектуальної культури учнів початкової школи. URL : https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/4_2011/47.pdf
11. Терно С. О. Критичне мислення: методи та стиль навчання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52, т. 2. С. 183–189.
12. Терно С. О. Критичне розмірковування: виникнення, розвиток та свобода волі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 207–212.
13. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії : посібник для вчителя. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 70 с.
14. Технології розвитку критичного мислення учнів / Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макінстер Д. ; наук. ред., передм. О. І. Пометун. Київ : Вид-во «Плеяди», 2006. 220 с.
15. Ущарповська Г. В. Проблеми ідентифікації концепції критичного мислення. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 5. С. 72–76.
16. Фрїт К. Формування розуму. Як мозок створює наш духовний світ / пер. з англ. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 272 с.
17. Halpern D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Third edition. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 1996. 205 p.
18. Kahneman D. Thinking Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux – New York. 2011. 512 pp.
19. Neuroscience / Neurobiology. URL : <https://mbb.harvard.edu/pages/undergraduate-tracks-neurobiology>

REFERENCES

1. Vikova ta pedahohichna psykholohiia (2001). [Age and pedagogical psychology]: navch. posib. / O. V. Skrypchenko ta in. K. : Prosvita. 416 s. [in Ukrainian].
2. Doslidzhennia shchodo hotovnosti pedahohichnykh pratsivnykiv do realizatsii Kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly : Analitychnyi zvit. (2020) [Research on the readiness of pedagogical workers to implement the Concept of the New Ukrainian School: Analytical report]. URL : https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/13.-Teachers_Report_2020.pdf [in Ukrainian].
3. Kremen V. H., Ilin V. V. (2005). Filosofiia: myslyteli, idey, kontseptsii [Philosophy: thinkers, ideas, concepts] : pidruchnyk. Kyiv : Knyha. 528 s. [in Ukrainian].
4. Kuzminskyi A. I., Omelianenko V. L. (2006). Rozvytok i formuvannia osobystosti [Development and formation of personality]. *Pedahohika u zapytanniakh i vidpovidiakh*. K. : Znannia. 312 s. [in Ukrainian].
5. Maksymenko S. D. (2015). Teoriiia spetsyfychnykh rushiiv rozvytku H. S. Kostiuca [H. S. Kostyuk's theory of specific drivers of development]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. Vypusk 27. S. 7–19. [in Ukrainian].

6. Pochynkova M. M. (2019). Innovatsiino-osvitnie seredovyshe v systemi formuvannia krytychnoho myslennia maibutnikh uchyteliv pochatkovoї shkoly. [Innovative educational environment in the system of formation of critical thinking of future primary school teachers]. *Naukovyi visnyk Donbasu*. No 1–2 (39–40). URL : [http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2019/N1-2\(39-40\)/pmmups.pdf](http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2019/N1-2(39-40)/pmmups.pdf) [in Ukrainian].
7. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii [On the approval of the National Framework of Qualifications] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. №1341. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-п> [in Ukrainian].
8. Romanova S. M., Denysevych O. (2009). Rozvytok krytychnoho myslennia osobystosti yak problema suchasnoi osvity [The development of critical thinking of the individual as a problem of modern education.]. *Visnyk natsionalnoho aviatytsiinoho universytetu*. Seriia: Pedahohika, Psykholohiia. № 2. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/2124>. [in Ukrainian].
9. Slovyk ukrainskoi movy (1970–1980). [Dictionary of the Ukrainian language] : v 11 t. / AN Ukrainkoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni ; redkol.: I. K. Bilodid (holova) ta in. Kyiv : Naukova dumka. T. 11: Kh- / red. tomu: S. I. Holovashchuk. 1980. 699 s. [in Ukrainian].
10. Tambovska Kh. V. Rozvytok krytychnoho myslennia yak zasib formuvannia intelektualnoi kultury uchniv pochatkovoї shkoly [Development of critical thinking as a means of forming the intellectual culture of primary school students]. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/4_2011/47.pdf [in Ukrainian].
11. Terno S. O. (2019). Krytychne myslennia: metody ta styl navchannia [Critical thinking: methods and learning style]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 52, t. 2. S. 183–189. [in Ukrainian].
12. Terno S. O. (2017). Krytychne rozmirkovuvannia: vynykennia, rozvytok ta svoboda voli [Critical thinking: emergence, development and free will]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 49. S. 207–212. [in Ukrainian].
13. Terno S. O. (2012). Metodyka rozvytku krytychnoho myslennia shkolariv u protsesi navchannia istorii [Methodology for the development of critical thinking of schoolchildren in the process of learning history] : posibnyk dlia vchytelia. Zaporizhzhia : Zaporizkyi natsionalnyi universytet. 70 s. [in Ukrainian].
14. Tekhnolohii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv (2006). [Teaching and learning strategies for the thinking classroom] / Krouford A., Saul V., Metiuz S., Makinster D. ; nauk. red., peredm. O. I. Pometun. Kyiv : Vyd-vo «Pleiady». 220 s. [in Ukrainian].
15. Ushchapovska H. V. (2013). Problemy identyfikatsii kontseptsii krytychnoho myslennia [Problems of identifying the concept of critical thinking]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. Vyp. 5. S. 72–76. [in Ukrainian].
16. Frit K. (2019). Formuvannia rozumu. Yak mozok stvoriuie nash dukhovnyi svit [Making up the Mind: How the Brain Creates our Mental World] / per. z anhl. Kharkiv : Klub Simeinoho Dozvillia. 272 s. [in Ukrainian].
17. Halpern D. F. (1996). Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Third edition. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates. 205 p.
18. Kahneman D. (2011). Thinking Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux – New York. 512 pp.
19. Neuroscience / Neurobiology. URL : <https://mbb.harvard.edu/pages/undergraduate-tracks-neurobiology>.